

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

8

Asmuo: tarp tautos ir valstybės

VILNIUS

 Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Sudarytojai:

Egidijus Motieka

Rimantas Miknys

Raimundas Lopata

Recenzavo:

hum. m. dr. *Zigmantas Kiaupa*

hum. m. dr. *Elmantas Meilus*

Leidinių parengti talkino

Darius Staliūnas

Knygos leidimą parėmė:

Lietuvos kultūros ministerija

Lietuvos istorijos institutas

Atviros Lietuvos fondas

© Lietuvių Atgimimo
istorijos studijos, 1996

© Lietuvos istorijos
institutas, 1996

© Mokslo ir enciklopedijų
leidykla, 1996

ISSN 1392-0391

ISBN 5-420-01318-5

TURINYS

PRATARMĖ	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	9
<i>Giedrius Subačius</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS ŽEMAIČIŲ KALBA	10
<i>Rūta Čapaitė</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS, JUOZO BUTAVIČIAUS, SIMONO DAUKANTO BRAIŽAI IR CHARAKTERIAI	114
<i>Reda Griškaitė</i> ISTORINĖS SAVIMONĖS IŠTAKŲ IEŠKANT: TEODORAS NARBUTAS 1808–1809 METŲ RUSIJOS–ŠVEDIJOS KARE	143
<i>Zita Medišauskienė</i> ADOMAS HONORIJUS KIRKORAS: TARP LIETUVOS, LENKIJOS IR BALTARUSIJOS	168
<i>Reda Griškaitė</i> BARONAS VASILIJUS VON ROTKIRCHAS – LIETUVIŲ MITOLOGIJOS AUTORIUS	194
<i>Grigorijus Potašenko</i> ALEKSANDRAS HILFERDINGAS. SLAVOFILAI. LIETUVA	224
<i>Egidijus Motieka</i> JONAS BASANA VIČIUS: TARP TRADICINIO IR MODERNAUS VALSTYBINGUMO	239
<i>Vilma Žaltauskaitė</i> APIE LIETUVYBĖS IDĖJĄ KUNIGO JUOZO TUMO-VAIŽGANTO PAŽIŪROSE. IKI 1904 M.	248
<i>Saulius Pivoras</i> UTOPIJOS PILIETIS VYTAUTAS PUTNA	261

<i>Vladas Sirutavičius.</i> APIE „BLOGĄ LIETUVI“ JUOZAPĄ ALBINĄ HERBAČIAUSKĄ	271
<i>Darius Staliūnas</i> „TRUPUTĮ LENKAS, TRUPUTĮ VOKIETIS, TRUPUTĮ LIETUVIS, O VISŲ PIRMA KATALIKAS...“ Vilniaus vyskupas Edwardas von der Roppas tarp etninių, pilietinių ir konfesinių vertybių	291
<i>Rimantas Miknys</i> „SVAJONĖS IŠSIPILDYS, JEIGU BŪSIU NAUDINGAS LIETUVAI...“ Architekto Antano Vivulskio tautinės identifikacijos istorinis aspektas	300
<i>Alfred Erich Senn</i> ANTANAS VISKANTAS: A LITHUANIAN WITH POLISH FRIENDS	312
<i>Alfredas Erichas Sennas</i> ANTANAS VISKANTAS: LIETUVIS SU BIČIULIAIS LENKAIS	318
<i>Raimundas Lopata</i> „TIPAS APSKRITAI LABAI DAR ĮTARIAMAS, BET REIKALINGAS“ Baronas Friedrichas von der Roppas ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai	321
<i>Česlovas Laurinavičius</i> GRAFAS ALFREDAS TIŠKEVIČIUS NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS POLITIKOJE	351
<i>Gedrius Viliūnas</i> BAJORAS TARPUKARIO LIETUVOJE: FABIJONO NEVERAVIČIAUS GYVENIMAS IR KŪRYBA	365
II. PUBLIKACIJOS	385
ADOMO VARNO KORESPONDENCIJA (1904–1909 METAI) Parengė <i>Asta Giniūnienė</i>	386
SKANDALINGIEJI JUOZO GABRIO-PARŠAIČIO DARBAI Parengė <i>Alfonsas Eidintas</i>	407
OSOBA: MIĘDZY NARODEM A PAŃSTWEM. STRESZCZENIE	456
A PERSON BETWEEN THE NATION AND THE STATE. SUMMARY	470
PERSÖNLICHKEITEN: ZWISCHEN VOLK UND STAAT. ZUSAMMENFASSUNG	484
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	500
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ	515
APIE AUTORIUS	523

ISSN 1392-0391.
Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. 1996.
T. 8.
Asmuo: tarp tautos ir valstybės.

Vladas Sirutavičius

APIE „BLOGĄ LIETUVIŲ“ JUOZAPĄ ALBINĄ HERBAČIAUSKĄ

Taip jau susiklostė, kad Juozapas Albinas Herbačiauskas lietuvių kultūros tyrinėtojams pirmiausia buvo, o didžiąja dalimi ir tebėra žinomas kaip rašytojas, poetas ir originalus eseistas, pirmojo lietuvių kalba atspausdinto literatūrinio almanacho *Gabija*, skirto Antano Baranausko penktosioms mirimo metinėms, sudarytojas. Prisimenant jo visuomeninę-kultūrinę veiklą, dažniausiai pažymima, jog gyvendamas emigracijoje – Habsburgų imperijai priklausančioje Krokuvėje – įkūrė lietuvių meno inteligentijos kultūros draugiją „Rūta“. Buvo jos pirmininkas ir, nesuklysimė teigdami, aktyviausias narys. Įdomu ir tai, kad į draugijos veiklą pabandė įtraukti ir iš istorinių Lietuvos žemių kilusius bajorus. Tiesa, šios jo pastangos kai kurių lietuvių literatūros istorikų iš esmės buvo vertinamos neigiamai ir netgi palaikytos antidemokratiškomis¹. Neseniai pasirodžiusi Herbačiausko raštų rinktinė, pavadinta *Erškėčių vainikas*, į kurią įdėtas ir Viktorijos Daujotytės straipsnis apie patį rašytoją („Gyvenimo artistas ir sau žmogus“), visiškai neblogai atspindi šiandienį mūsų žinojimo apie rašytoją lygmenį. Kartu teisingumo dėlei reikėtų pažymėti, jog rinkinio sudarytojai ryžosi jį šiek tiek praplėsti. Šitai teigdami omenyje turime rinkinyje perspausdintą Herbačiausko politinę brošiūrėlę *Kur eini, Lietuvi?*, parašytą ir išleistą berods 1919 metų vasarą, tai yra tuo metu, kai rašytojas lankėsi lenkų užimtame Vilniuje. Žinant Herbačiausko pasirodymo Vilniuje politines aplinkybes, o, anot lenkų istoriko Piotro Łossowskio, čia jį pasikvietė Józefo Piłsudskio bi-

¹ L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai*, Vilnius, 1977, p. 76.

čiulis ir jo idėjų šalininkas Leonas Wasilewskis², bei tų pačių metų rudenį rašytojui suorganizuotą kelionę į Kauną, kur jis susitiko ir konferavo su Antanu Smetona, Mykolu Sleževičiumi bei Ernestu Galvanausku, galima būtų galvoti, jog minėta knygutė, beje, lenkų laikinosios administracijos Vilniuje nemokamai platinta ir vadinamojoje Kauno Lietuvoje, turėjo aiškų propagandinį, politinį konjunktūrinių pobūdį.

Ir vis dėlto, nepaisant šitokio konjunktūriškumo, *Kur eini Lietuvi?*, kaip ir kiti beveik tuo pat metu parašyti Herbačiausko straipsniai, išspausdinti jau Mykolo Biržiškos Vilniuje leistame laikraštyje *Głos Litwy*, iš esmės gerai iliustravo rašytojo Lietuvos valstybingumo raidos sampratą. Siek tiek schematizuodami galėtume teigti, jog šioje nedidelėje knygutėje Herbačiauskas pabandė apmąstyti saugaus bei stabilaus Lietuvos valstybės egzistavimo geopolitines bei geokultūrinės sąlygas ir galimybes. Jo nuomone, viena svarbiausių tokio egzistavimo sąlygų turėtų tapti Lietuvos federacija su Lenkija. Pirmą, tokia valstybingumo forma, anot Herbačiausko, visiškai neturėtų reikšti Lietuvos pavergimo: „tai tik federacija bendram apsigynimo tikslui ateityje“. Antra, tik šitaip **taikiu būdu** būtų išspręstas Vilniaus, Lietuvos sostinės, klausimas³. Dėl sudėtingos geopolitinės ir geokultūrinės situacijos, kurioje atsidūrė Lietuva XX amžiaus pradžioje, Herbačiauskui atrodė neįmanoma realizuoti praktiškai grynai tautinės (monoetninės) Lietuvos valstybės nepriklausomybės idėjos. Dėl tokių minčių Herbačiausko politinė publicistika bei istorinė beletristika nebuvo populiarūs tarp lietuvių politinių veikėjų ir gana griežtai ne kartą buvo kritikuota, o jo valstybingumo samprata tiesiog tapatinta su Lietuvos ir Lenkijos unijos atnaujinimo idėja.

Zinia, net ir XX amžiaus pradžioje unijos idėja daliai Lietuvos visuomenės, ypač bajorijai, atrodė aktuali ir patraukli, betgi, mūsų nuomone, Herbačiausko federalizmo sampratos nereiktų su ja tapatinti. Viena vertus, Herbačiauskas besiformuojančiai moderniai lietuvių tautai neatmetė ne tik etnokultūrinio, bet ir etnopolitinio vystymosi galimybes, o kita vertus, propaguojamoje federalizmo idėjoje pabrėžė ne tik jos istorinį, bet ir naujovišką – demokratinį – turinį. Turint omenyje, jog ši rašytojo kūrybos dalis yra mažiau tyrinėta, šiame straipsnyje būtent jai ir skirsime pagrindinį dėmesį. Pabandydysime žvilgtelėti į Herbačiauską – politiką publicistą ir istoriką beletristą, – kuris vienas pirmųjų XX amžiaus pradžios lietuvių istoriografijoje pabandė teoriškai apmąstyti tokius aktualius ir šiandienai visuomeninius reiškinius, kaip tautinis atgimimas, tautinė kultūra ir valstybingumas.

„AŠ NUO TĒVO APTURĒJAU LENKŲ KULTŪRĀ,
NUO MOTINOS – LIETUVOS KRAUJĀ!“

Atrodo, kad ši Herbačiausko frazė iš 1910 metų laiško Juozui Tumui-Vaižgantui parašyta sąmoningai, provokuojant mūsų pamąstymus apie rašytojo tautinio tapatumo sampratą. Žinoma, šiandien Herbačiausko vartotų sąvokų reikšmę suvokiame kiek kitaip, nei tai darė jis ar jo amžininkai. Todėl turbūt nesuklysimė teigdami, jog lenkų kultūra rašytojui tai anaip tol ne tautinės, moderniosios Lenkijos, bet bendresnės ir universalesnės (galbūt ir bajoriškos) kultūros, kaip ypatingos vertybių sistemos, sinonimas. Matyt, Lietuvos, o ne lietuvišką, kraują, tai yra kilmę, autorius pavartojo neatsitiktinai, nes juk Lietuva istorine prasme implikavo ne vien tik lietuviškąjį etniškumą. Vargu ar įmanoma visiškai tiksliai rekonstruoti Herbačiausko vartotų sąvokų turinį bei reikšmę, nes net ir savo spausdintuose darbuose jų tiksliau nesistengdavo apibrėžti. Ne toks svarbus mums atrodo ir rašytojo bajorystės klausimas. Pats rašytojas savo luominės priklausomybės rimčiau nesvarstė. (Tiesa, berods, laiške Liudui Girai užsiminęs, kad bajorą Herbačiauską tik Lietuvoje valdžia „smaugia“⁴.) Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi iš Gudijos į Prienų apylinkes atsikėlusių Herbačiausku, tiksliau – Horbačiausku bajorystės įrodymo dokumentai⁵. Kaip žinia, Juozapas Albinas Herbačiauskas savo tėvo giminę taip pat kildino iš Baltarusijos⁶.

Esmingesnis ir įdomesnis, mūsų nuomone, būtų rašytojo savitos, bet anaip tol ne unikalios, daliai Lietuvos visuomenės būdingos dvi lypės tautinės ir kultūrinės priklausomybės refleksija. Juk, anot Herbačiausko, tiek kultūra, tiek kilmė jam vienodai brangūs ir svarbūs, nė vieno jų jis nesiruošia išsiginti ar atsisakyti, nes tai tiesiog neįmanoma, kaip neįmanoma išsižadėti motinos ar tėvo. Įdomu pažymėti, kad toks savimonės dvilypumas visiškai netrukdė Herbačiaus-

² P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966, s. 156–157.

³ J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas*, Vilnius, 1992, p. 429–442.

⁴ J. A. Herbačiausko laiškas L. Girai (po 1933), Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (toliau – LNMMB), f. 7–257, l. 7.

⁵ Herbačiausku (Horbačiausku) giminės bajorystės įrodymų dokumentas, 1822, lapkričio 14, Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (toliau – LMAB), f. 198–716, l. 1.

⁶ J. A. Herbačiauskas, „Kas gi bedievis“, *Lietuvos Žinios*, 1925, balandžio 16, nr. 84.

kui laikyti savęs lietuviu. Šitai visiškai aiškiai ir nedviprasmiškai jis pareiškė Tumui-Vaižgantui jau minėtame laiške⁷. Beje, ir daug vėliau, 1933 metų antroje pusėje, tai yra tuo metu, kai galutinai išvyko iš Lietuvos ir apsigyveno Lenkijoje, lenkų žurnalistui aiškino: „Mano lietuviškumas paeina iš to, kad mano motina buvo lietuvaitė. Iš to savo psichikoje, kuri susideda iš slaviškos ir lietuviškos, jaučiuosi surištas su lietuvių tauta“. Ir čia pat pridūrė: „[...] negaliu atsakyti nuo to, kas vadinama sentimentu prie lenkų tautos“⁸. Charakteringa, lietuvių korespondentui, perpasakojusiam šį interviu, pasirodė, kad šiais žodžiais rašytojas išsiginia savo lietuviystės.

Žinoma, besiformuojančiose moderniose tautiškos visuomenės, o vėliau ir tautinės valstybės analogiška Herbačiausko dvilypio tautinio tapatumo refleksija galėjo būti suprasta arba kaip archajiška, tai yra nebeatitinkanti naujų visuomenės vystymosi sąlygų, arba netgi pavojinga ir „išdavikiška“, su kuria būtina kovoti. Kuo labiau XX amžiaus pradžioje Lietuvos visuomenė žengė nacionalizmo link, tuo Herbačiausko ir į jį panašių laikysena tapo mažiau toleruojama. Taigi rašytojui jo skelbta tautinio tapatumo samprata jam pačiam nekėlė rimtesnių problemų, o aplinkiniams priešingai – ji darėsi vis labiau nesuprantama. Štai kaip Mykolas Biržiška apibūdino Herbačiauską jau ne tiek kaip asmenį, bet kaip tam tikrą Lietuvos visuomenei būdingą socialinį-kultūrinį tipą: „lenkiškas lietuvis ir lietuviškas lenkas – *pól psa, pól kozy niedowiarek boży*“⁹. Galbūt per daug ironiškai ir kandžiai pasakyta, bet ši Biržiškos replika visiškai neblogai, mūsų nuomone, apibendrina didesnės dalies Lietuvos lietuvių požiūrį į rašytoją. Panašiai žiūrėjo į Herbačiauską ir lenkai. Laiške Juozui Urbšui rašytojas skundėsi, kad lenkai tikėjosi pamatyti jį pasveikusį nuo „lietuviystės ligos“ ir sugrįžusį prie lenkystės, betgi „apsvilę, pradėjo mane ignoruoti [...]“¹⁰. Pagaliau laikui bėgant vienu ironija transformavosi į visišką abejingumą, o kitų ignorancija virto tiesiog užmiršimu. Akivaizdu, kad tokiomis sąlygomis gyventi visuomeniškai aktyviam bei kūrybingam žmogui nebuvo lengva. Anot Herbačiauską neblogai pažinęs Juozo Keliuočio, būtent tokiomis aplinkybėmis galutinai ir susiformavo „jo nerami, audringa beveik isteriška asmenybė, iš kurios visko buvo galima tikėtis“¹¹.

Beje, savo dvigubą tautinio identifikavimosi modelį Herbačiauskas bandė pagrįsti ir teoriškai. Galvodamas, kad lietuvių tautinis atgimimas yra „neišvengiamas dalykas“, tai yra objektyvaus visuomenėje vykstančio proceso, jos laisvėjimo pasekmė bei tolesnio vystymosi (laisvėjimo) sąlyga, Herbačiauskas ir teigė, jog naujaisiais laikais

svarbiausiu tautiškumo kriteriju turįs tapti „laisvas tautos pasirinkimas“, taigi laisvanoriškas individo apsisprendimas. „Tautiškumas, – rašė 1907 metais straipsnyje lenkų kalba, – yra kiekvieno žmogaus sąžinės reikalas“¹², todėl būtina atsakyti „ištautinimo“ ir „nutautinimo“ politikos, kaip veiksmy, nukreiptų prieš tokį laisvanorišką pasirinkimą. Taigi ir etninės, bendruomeninės vertybės pirmiausia, žinoma, kalba, Herbačiausko nuomone, negalėjo būti reikšmingesnis tautiškumo kriterijus. Kita vertus, nereikėtų rašytojo laikyti per daug kraštutiniu voliuntaristu, visiškai nuvertinančiu objektyvių veiksnių įtaką tautiniam identifikavimuisi.

Štai pirmajame savo didesniame darbe (*Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, Kraków, 1905), kuriame nagrinėjo „etnografinės Lietuvos atgimimą“, tai yra tautinio lietuvių judėjimo prielaidas bei raidą, rašė, kad ne tik tas lietuvis, kuris kalba lietuviškai, bet ir tas, kuris kalbos nemokėdamas **jaučiasi** kultūriškai susijęs su „**lietuviškos dvasios**“ bendrumu ar „bendra **motina-Tėvynė**“¹³ [pabr. mano – V. S.]. Anot Herbačiausko, iškiliausi istorinės Lietuvos bajoriškos kultūros atstovai, kaip antai jo paties minėti Adomas Mickevičius, Juozapas Ignotas Kraševskis, Teodoras Narbutas, Liudvikas Jucevičius, atstovauja kaip tik tokiam tautinio tapatumo tipui. Ypatingą lietuvišką dvasią ir motiną Tėvynę galėtume laikyti kaip tik tokiais objektyviais veiksniais, kuriuos reflektuojant ir suvokiamas tautinis bendrumas. Tiesa, Tėvynę, sprendžiant iš Herbačiausko teksto, nedvejodami galėtume identifikuoti su LDK, jos kultūrinėmis, pilietinėmis bei istorinėmis tradicijomis, o išsiaiškinti, kas gi ta paslaptinga lietuviška dvasia, nėra taip paprasta. Čia galėtume tik spėlioti: galbūt Herbačiauskas ją suvokė kaip svarbiausią bei bendriausią bet kokios tautinės refleksijos prielaidą, būtent dėl to ir nereikalaujančią kokio nors detalesnio ar išsamesnio paaiškinimo. Beje, amžiaus pradžioje tau-

⁷ J. A. Herbačiausko laiškas J. Tumui-Vaižgantui. [1910], Vilniaus universiteto biblioteka (toliau – VUB), f. 1–D434, l. 11.

⁸ Str. (?), „Herbačiauskas nusimetė kaukę“, *Lietuvos Aidas*, 1933, lapkričio 28, nr. 270.

⁹ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, Los Angeles, 1953, t. 2, p. 200.

¹⁰ J. A. Herbačiausko laiškas J. Urbšui [po 1933], LNMMB, f. 15–226, l. 10.

¹¹ J. Keliuotis, *Atsiminimai apie J. A. Herbačiauską* (kopija, mašinraštis), 1961, vasario 2, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka (toliau – LLTIB), f. 53–1087, l. 3–4.

¹² J. A. Herbaczewski, „W kwestii sporu polsko-litewskiego słow kilka“, *Kurjer Litewski*, 1907, 17 (30) sierp., nr. 155.

¹³ J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, Kraków, 1905, s. 11.

tos dvasios fenomenas ypač domino vadinamosios lenkų „tautinio mesianizmo“ filosofijos atstovus. Ji buvo vartojama nusakyti ypatingai ir unikalčiai dvasinės struktūros formai, būdingai kiekvienai tautai kaip kolektyviniam individui, be kurios negalėtų egzistuoti nė viena tauta, o bet koks tautinis judėjimas tėra tik tautinės dvasios objektyvizavimas. Berods vienas ryškiausių XX amžiaus pradžios šios filosofinės mokyklos propaguotojų Wincentas Lutosląwskis dėstė Krokuvos universitete kaip tik tuo metu, kai ten laisvo klausytojo teisėmis mokėsi ir Herbačiauskas.

Žinoma, ne tik tautinė dvasia ar tėvynė galėjo tapti tais objektyviais veiksniais, skatinančiais tautiškumo refleksiją. Prisiminkime, kaip rašytojas įrodinėjo Józefo Piłsudskio lietuviškumą: „Šiandien žvelgiant iš etnografinio-gentinio taško jis nebuvo lietuvis. Žvelgiant iš aukštesnio, istorinio – Piłsudskis buvo lietuvis, kilęs iš elitinės lietuvių giminės su Lietuvos valstybės istorija [pabr. mano – V. S.] sąžine susijęs“. Ir apibendrinamas teigė: „Kalbėdami apie tautą, omenyje turime tautinį didvyrių elitą, geriausius ‘artistus’, tuos, kurie ne tik kenčia, bet ir mąsto, ir kuria už milijonus“¹⁴. Šiuo atveju Herbačiauskui valstybingumo tradicija pakeitė tautos dvasią, o savęs tapatinimas su ja (jos refleksija) turėjo tapti asmens tautiškumo (lietuviškumo) įrodymu.

Neatsitiktinai tiek dėmesio paskyrėme Herbačiausko propaguotam tautinio tapatumo modelio rekonstravimui. Tai todėl, kad amžių sandūroje vis spartesnis luominių santykių irimo bei modernių tautų formavimosi procesas buvo ne vien tik teorinių refleksijų objektas, bet ir, bent jau daliai Lietuvos visuomenės, pirmiausia bajorijai, tapo dramatiškų egzistencinių išgyvenimų priežastimi. Juk ir Herbačiauskui tai, kas atrodė pakankamai aišku teoriniuose straipsniuose, dažnai gyvenime virsdavo sunkiai išsprendžiamomis problemomis. Štai taip, mūsų nuomone, atsitiko ir su politinės tėvynės pasirinkimu.

Savo Lietuvos vizijos Herbačiauskas taip ir nesugebėjo išprausti į tautinės Lietuvos valstybės rėmus, svetima jam liko ir tautinė Lenkija. Prisiminkime, kad dar jaunuolis būdamas Herbačiauskas buvo priverstas mesti mokslus Marijampolės gimnazijoje ir dėl caro valdžios persekiojimų sprukti iš Lietuvos. Maždaug ketvirtį amžiaus rašytojas praleido emigracijoje, daugiausia Krokuvoje. Kaip matyti iš gana gausaus epistolinio Herbačiausko palikimo, jį dažnai aplankydavo mintys apie prieš savo valią paliktą Tėvynę, troškimas grįžti į ją. Tiesa, po 1910–1911 metų, kai gavo Jogailos universiteto lie-

tuvių kalbos lektoratą, Tėvynės ilgesys kiek priblėso. Į jau nepriklausomą Lietuvos Respubliką Herbačiauskas sugrįžo tik 1923 metų vasarą. Be kitų aplinkybių, paskatinusių rašytoją realizuoti savo seną sumanymą, buvo ir antilietuviškų nuotaikų stiprėjimas Lenkijos visuomeniniame gyvenime. Štai ir Jogailos universitete 1922 metais buvo sudaryta drausminė komisija, turėjusi išsiaiškinti rašytojo politinį patikimumą¹⁵. Tam turbūt įtakos turėjo to meto Herbačiausko publicistika, kurioje atvirai buvo kritikuojama Lenkijos endekų politika Lietuvos atžvilgiu. Grįždamas į Kauną kūrė pačius įvairiausius projektus bei planus, tačiau tik nedaugelį sugebėjo įgyvendinti. Tiesa, nuo 1925 metų gegužės 16 dienos vis dėlto pradėjo dėstyti Vytauto Didžiojo universitete, dabar jau lenkų kalbą bei literatūrą. Ir beveik tuo pat metu skundėsi, kad Lietuva diametraliai nutolusi nuo tos, apie kurią jis svajojo¹⁶. Galiausiai 1932 metų pavasarį po konflikto su Universiteto Humanitarinių mokslų fakultetu iš jo pasitraukė, atsisakė ir jam paskirtos pensijos. O netrukus, 1933 metų spalio mėnesį, galutinai emigravo iš Lietuvos. Prieš išvykdamas liūdnai konstatavęs: „[...] Lietuvoj, šitoks gyvenimiškas fenomenas: grynu lietuviu, grynu Lietuvos mylėtoju-patriotu gali būti tik toks pilietis, kuris narsiau už visus kitus lenkų neapkenčia (be jokio skirtumo ar jie politikai, ar kultūros žmonės)“¹⁷. Galbūt šie Herbačiausko žodžiai padės suprasti, kodėl vis dėlto rašytojas užuot gyvenęs Tėvynėje pasirinko iš pažiūros laisvanorišką emigraciją. Laiške Urbšui, matyt, bandydamas kaip tik šitai paaiškinti, rašė, jog abu kraštai, tai yra ir Lietuva, ir Lenkija, jam vienodai brangūs ir abi jo tėvynės. O jis pats tetroškęs vieno: „[...] būti bent dvasiniu (ne politiniu) tarpininku tarp dviejų tautų laikinai susipykusių! Juk tai ne 'išdaviko' rolė – ne!“¹⁸ Štai šitokią Herbačiausko pasirinkimą, tiksliau, nesugebėjimą pasirinkti, apsispręsti dėl vienintelės ir tikrosios Tėvynės, drįstume laikyti iš esmės tipišku bei artimu bent jau daliai LDK žemėse gyvenusios bajorijos, taip ir nesugebėjusios integruotis nė į vieną iš naujai susikūrusių tautinių valstybių.

Atrodo, neatsitiktinai Herbačiauskas istorinėje bei politinėje pub-

¹⁴ J. A. Herbaczewski, „Marszalek Piłsudski i Wilno“, *Tygodnik Ilustrowany*, 1936, nr. 21, s. 397.

¹⁵ *Polski słownik biograficzny*, t. 9, s. 432.

¹⁶ J. A. Herbačiausko laiškas laikraščio *Czas* redakcijai [1925], LMAB, f. 96–284, l. 1.

¹⁷ J. A. Herbačiausko laiškas *Lietuvos Žinių* redakcijai [1933], LMAB, f. 54–90, l. 1.

¹⁸ J. A. Herbačiausko laiškas J. Urbšui [1933], LNMMB, f. 15–226, l. 12.

licistikoje tiek daug dėmesio skyrė istorinės Lietuvos visuomeninio-politinio elito (bajorijos) bei lietuvių tautinio atgimimo tarpusavio santykių raidos analizei. Manė, kad būtina ryžtingiau veikti neigiamas liaudies ir bajorijos nuostatas, požiūrius viena į kitą bei būtinai pasistengti kuo daugiau Lietuvos bajorų pritraukti prie lietuvių tautinio judėjimo. Mat, rašytojo nuomone, be aktyvaus bajorijos, visuomenės politinio ir kultūrinio elito, dalyvavimo tautiniame judėjime negalėtume kalbėti ir apie pilnavertės tautinės (nacionalinės) kultūros susiformavimą, galiausiai problemiškas taptų ir valstybingumo atkūrimas. Kokiais argumentais remdamasis Herbačiauskas darė tokias prielaidas?

„TIEMS, KURIE IEŠKODAMI TĖVYNĖS KENČIA...
IR BLAŠKOSI LYG VĖJAI RUDENINIAI ANT
DIDVYRIŲ KAPŲ...“

Pagal Herbačiausko sumanymą istorinės beletristikos veikalas – *Lietuvos atgimimas prieš Lenkijos idėją*, – kurį rašytojas dar vadino Lietuvos apologija, turėjo supažindinti lenkus su „milžiniškais“ lietuvių **tautos atgimimo apsireiškimais**¹⁹. Sprendžiant iš poetinės dedikacijos, kurios ištraukėle pacitavome, knyga skirta ne tik Krokuvos lenkams, bet ir vadinamiesiems „lietuviams su lenkiška kultūra“, tai yra Lietuvos bajorams, norintiems giliau pažinti lietuvių tautinį judėjimą. Ši nedidelės apimties knygutė svarbi dar ir tuo, kad joje suformuluotų principinių teiginių rašytojas neatsisakė ir vėlesnėje kūryboje.

Herbačiausko nuomone, svarbiausias krašto politinės nepriklausomybės garantas – originali bei nepakartojama tautinė (nacionalinė) kultūra, jos išlaikymas bei tolesnis plėtojimas. Antra, lietuvių tautinio atgimimo, taip pat tautinės kultūros susiformavimo didžiausia kliūtis yra dviejų pagrindinių visuomenės luomų: liaudies ir privilegijuotojo (bajorijos) prieštaravimai²⁰. Taigi būtina abiejų šių luomų tarpusavio santykius, anot Herbačiausko, harmonizuoti, tai yra derinti. Tiesa, reikėtų pabrėžti, jog rašytojui esmingesnė atrodė ne socialinė-ekonominė kova, bet būdingas Lietuvos visuomenės prieštaravimas tarp dviejų kultūros tradicijų (liaudiškosios ir bajoriškosios) ir būtent jų suderinimo galimybės. Juk kiekvienas luomas išsaugojo per amžius nusistovėjusias tik jam vienam būdingas unikalias kultūros tradicijas, bent vienos jų atsisakymas tik nuskurdintų bendrą

nacionalinę kultūrą²¹. Besiformuojančiai moderniai lietuvių tautinei kultūrai svarbios ir vertingos abi kultūros tradicijos: liaudies (etninė) kaip pamatinis lietuvių tautos kultūros elementas, išsaugojęs jos pagrindinį savitumą – kalbą, – bet neturėjęs pilietinio-valstybinio gyvenimo patyrimo, kurį išlaikė tik bajoriškoji tradicija.

Nekeisdamas savojo tautinės kultūros modelio esmės, vėlesniuose darbuose Herbačiauskas jį šiek tiek modifikavo bei papildė. Štai 1909–1910 metų straipsniuose, išspausdintuose žurnale *Świat Słowianski*, teigė, jog moderni kultūra turėtų formotis tiek bajoriškos, tiek liaudiškos tradicijos sintezės pagrindu. Beje, *Świat Słowianski* buvo vienas solidžiausių intelektualinių Krokuvos žurnalų. Jo redaktorius buvo istorikas Feliksas Koneczny, o leido vadinamoji „Slavų klubo“ draugija, vienijanti Jogailos universiteto akademinę elitą. Vienas šios draugijos įkūrimo iniciatorių buvo žymus kultūros istorikas Marianas Zdziechowski, kilęs iš buvusių LDK žemių. Jis ir įtraukė studentą Herbačiauską į klubo veiklą, mat tautinių sąjūdžių problema „Slavų klubas“ itin domėjosi. Jame 1904 metų lapkričio 5 dieną būsimois rašytojas perskaitė pranešimą „Atgimimas Lietuvoje“, galbūt jo pagrindu vėliau paruošė ir savo pirmąją knygutę²². Liaudiškos ir bajoriškos tradicijos sintezė, anot rašytojo, įmanoma dėl abiem tradicijoms būdingo katalikiškos kultūros vertybių bendrumo. Kokios tai vertybės, plačiau neaiškino, nors, atrodo, jų nesutapatino tik su religinėmis²³. Ir vis dėlto šio laikotarpio straipsniuose Herbačiauskas modernios tautinės kultūros formavimosi procese labiau akcentavo istorinės-pilietinės, jo supratimu ir bajoriškos, tradicijos reikšmę. Be jos kultūra negalėtų įgyti tautinės bruožų ir tapti nacionaline, o liktų tik liaudies subkultūros lygio²⁴.

Kita vertus, Lietuvai atsidūrus itin sudėtingoje geokultūrinėje situacijoje, Rytų ir Vakarų kultūrų kovos sandūroje, bajorija bei istorinė-pilietinė tradicija privalėtų apsaugoti jauną lietuvių kultūrą nuo rusiškos – „bizantiškos“ kultūros įtakos. Viena liaudiška, o rašytojo žodžiais tariant, „baudžiavinė tradicija“ lietuvių politinėje mintyje

¹⁹ J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy...*, s. 8.

²⁰ *Ibid.*, p. 11.

²¹ *Ibid.*

²² J. Keliuočio pokalbis su J. A. Herbačiausku, *Naujoji Romuva*, 1932, kovo 24, nr. 12(64), p. 266.

²³ J. A. Herbaczewski, „Litwa i Kwestya Polski“, *Świat Słowianski*, 1910, t. 1, nr. 6, s. 355–357.

²⁴ *Ibid.*, p. 359.

šitokiai įtakai nesugebėtų atsispirti. Remdamasis tokiomis prielaidomis, Herbačiauskas aštriai kritikavo bandymus kurstyti liaudies ir bajorijos (lietuvių ir lenkų) konfliktą. Tokių ginčų kurstymas, anot rašytojo, pirmiausia atitiko Rusijos imperijos interesus²⁵. Pritardami tokiai išvadai, teisingumo dėlei turėtume pridurti, jog dažnai reiškinijų, išeinančių iš jo paties sukurtos schemos, nesugebėdavo teisingai suprasti (pavyzdžiui, Didžiojo Vilniaus seimo vertinimas). Dar vėlesniuose darbuose, pavyzdžiui, knygutėje *Litwa a Polska: Rozważania na czasie*, išleistoje 1921 metais Vilniuje, Herbačiauskas kultūrinį-socialinį liaudies ir bajorijos konfliktą dar labiau sustiprino, transformuodamas jį į dviejų priešiškų visuomenės „dvasinės sąrangos“ formų susidūrimą: „demokratiškos-valstietiškos“ ir „poniškos-imperialistinės“²⁶. Bet rašytojo samprotavimų esmė liko ta pati: neįveikus šio socialinio-kultūrinio konflikto Lietuva negalėsianti sukurti pilnavertės tautinės kultūros ir išsikovoti nepriklausomybės. Beje, kas irgi būdinga, ir savo pirmuosiuose, ir daug vėlesniuose darbuose Herbačiauskas nepriklausomybei pirmiausia suteikė ne tiek politinių, kiek kultūrinių vertybių prasmę, teigdamas, jog valstybinė nepriklausomybė tai visų pirma „morališkų ir politiškų vertybių revizija“²⁷. Jeigu tautinė kultūra, anot Herbačiausko, galinti susiformuoti tik dviejų vienas kitam priešiškų kultūrinių elementų – liaudiško ir bajoriško – sintezės pagrindu, tad kyla klausimas, kas gi praktikoje tokią sintezę realizuos.

Lietuvos visuomenėje Herbačiauskas surado dvi socialines grupes, galinčias atlikti šitokią misiją. Pirmiausia tai „lietuviai su lenkiška kultūra“, „istorinio lietuvio tipas“, arba, kitaip tariant, Lietuvos bajorija, bet ne visa, o tik ta jos dalis, kuri suprato savo „pilietines pareigas liaudžiai“, tai yra paveikta demokratijos idėjų. Juolab Lietuvos bajorijos polonizacija, anot Herbačiausko, buvusi tik išorinė, bet niekada nebuvusi dvasinė, taigi dabar sakytume labiau etnolingvistinė, bet ne etnokultūrinė. Kita vertus, bajorijos politinį patriotizmą rašytojas aiškino kaip valstybinės nepriklausomybės siekimą dalyvaujant ir Lenkijai (iš čia unijos idėjos palaikymas), bet tai anaipso nereiškė Lietuvos interesų pajungimo Lenkijai. Todėl Lietuvos bajorija vis stengdavosi pabrėžti savo tautinį atskirumą ir nereiškė jokio noro tapti lenkais²⁸.

Rašytojo nuomone, ir „liaudiškos Lietuvos“ atgimimo idėja pirmiausia taip pat kilusi iš bajorijos, o vienas ryškiausių jos propaguotojų buvęs Simonas Daukantas²⁹. Pagrindinis bajorijos „atsigręžimo į liaudį“ tikslas turėtų būti liaudies kultūros, jos vertybių pa-

kėlimas į aukštesnę – tautinių vertybių lygį. Praktikoje jis turi prasidėti nuo paprastų žmonių švietimo jų gimtąja kalba, kas, žinia, paspartintų ir liaudies tautinio susipratimo procesą. Todėl neatsitiktinai Herbačiauskas taip aukštai įvertino XIX amžiaus pradžioje kilusį žemaičių bajorų kultūrinį sąjūdį, kuris, jo nuomone, gerai supratęs savo misiją santykiuose su liaudimi. Tiesa, vėlesniuose darbuose šalia reikalavimų bajorijai aktyviau dėtis prie lietuvių tautinio atgimimo, o lietuvių tautiniam judėjimui aktyviau patraukti į savo pusę bajorus ima ryškėti supratimas, jog didžioji Lietuvos bajorijos dalis vis dėlto neįvykdžiusi savo pilietinės pareigos, vis labiau orientavosi į tautinės Lenkijos sukūrimą³⁰.

Sprendžiant iš Herbačiausko straipsnių, parašytų 1906–1908 metais ir išspausdintų *Vilniaus Žiniose*, galėtume teigti, jog modernios tautinės kultūros susiformavimą, taigi ir dviejų kultūrinių tradicijų derinimo galimybę, rašytojas siejo ir su demokratinės lietuvių kūrybinės inteligentijos atsiradimu. Tačiau pirmiausia iš liaudies kilusiai lietuvių inteligentijai privalu buvo suvokti esminius liaudiškos ir tautinės kultūros skirtumus: „Daugelis mano, kad žodžių ‘tauta’ ir ‘liaudis’ prasmė visiškai vienoda – niekuomet nesiskiria. Yra tai labai kenksminga klaida. Būtinai reikia atskirti tų žodžių prasmę. Tauta – tai **visų luomų sintetiška valia** (‘Wille’), tai **visų luomų idėjiškoje prasmėje vienybė!** [pabr. mano – V. S.]. Liaudis gi tai tik vieno luomo dvasiška vienybė“³¹. Šitai suprantanti inteligentija galėtų kūrybiškai panaudodama abi tradicijas formuoti iš esmės naują tautinę (nacionalinę) kultūrą, atlikti bet kuriam tautiniam atgimimui būtiną jau minėtą moralinių ir politinių vertybių reviziją. Turbūt todėl šio laikotarpio straipsniuose Herbačiauskas ir ragino visokeriopai remti kūrybinę inteligentiją, talentus – „tikrus laisvės apgynėjus“³².

Žinia, šiandien kritikuoti Herbačiauską nebūtų sunku. Jo siūloma

²⁵ J. A. Herbaczewski, „Tragizm odrodzenia narodowego Litwy“, *Świat Słowiański*, 1909, t. 1, nr. 3, s. 149.

²⁶ J. A. Herbaczewski, *Litwa i Polska: Rozważania na czasie*, Vilno, 1921, s. 4.

²⁷ J. A. Herbačiauskas, „Per savijudybę į liuosybę“, *Vilniaus Žinios*, 1906, rugpjūčio 19, nr. 181(498).

²⁸ J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy...*, s. 33–34.

²⁹ *Ibid.*, p. 35, 37.

³⁰ J. A. Herbaczewski, *Głos bolu*, Kraków, 1912, s. 181–182.

³¹ Jaunutis Vienuolis [J. A. Herbačiauskas], „Tautiškos literatūros klausimu“, *Vilniaus Žinios*, 1908, sausio 25, nr. 21(859).

³² *Ibid.*

lietuvių tautinės (nacionalinės) kultūros formavimosi schema atrodo perdėm utopiška, o skirtingų luominių bei kultūrinių interesų derinimo konkretaus socialinio mechanizmo, mūsų nuomone, rašytojas taip ir nepasiūlė. Kita vertus, nereikėtų pamiršti, jog Herbačiausko skelbiama sintetinė tautinės kultūros samprata XX amžiaus pradžioje buvo pakankamai populiarė (žr., pavyzdžiui, Konstancijos Skirmuntaitės, Romano Skirmunto ir kitų istorinę publicistiką). Taigi rašytojo pasiūlyta samprata pačiais pagrindiniais bruožais artima demokratėjančios Lietuvos bajorijos požiūriui į tautinės kultūros formavimąsi. Beje, Herbačiauskas savo skelbiamus kultūrinio-luominio solidarumo principus bandė įgyvendinti ir praktiškai, inicijuodamas 1904 metų pradžioje kultūrinės draugijos „Rūta“ įkūrimą Krokovoje. „Rūtos“ steigėjai (be Herbačiausko, aktyviausias buvo Adomas Varnas) skelbėsi vengsiai „tautinio egoizmo“ ir todėl kultūrinius draugijos uždavinius kėlė aukščiau politinių: „ant kultūriško išsiplėtojimo remia politinį jos [visuomenės – V. S.] būvį“³³. Apie konkretesnius draugijos planus Herbačiauskas užsiminė laiške Jonui Basanavičiui: „Dėlto gi malonu man pranešti, kad tikslą savo rūpinamės įvykdyti pamažu, be triukšmo: norint būdami sunkiose aplinkybėse ir be perstojimo kovojant su lenkų ignoracija. Svajojam (ir dar mažu svajosim) apie išleidimą lietuviško laikraščio (dviejose kalbose) kursai būtų tvirtyne teisybės apie Lietuvą ir apgynėju mūsų tautiškos kultūros. Taipogi svajojam apie išdavimą populiariškų knygelių lietuviškoje kalboje, kurios suteiktų žinias apie kultūros užmirštus veikalus“³⁴. Tačiau vienas svarbiausių draugijos uždavinių, anot steigėjų, buvo suvienyti bendram darbui lietuvių inteligentus, besimokančius Krokovoje, ir, kaip rašoma draugijos įstatuose, „etnografinės Lietuvos mylėtojus“ arba, kitaip tariant, iš istorinės Lietuvos kilusius bajorus. Varnas rašė apie keliasdešimt „litvinų“, kuriuos norėta pritraukti prie draugijos veiklos³⁵. Žinoma draugijos veikloje dalyvavus garsius Jogailos universiteto dėstytojus: Marianą Zdziechowską, Janą Rozwadowską ir kitus. Dėl šių priežasčių draugija turėjo dvigubą narystę, o per susirinkimus kalbėtasi paraleliai ir lenkų, ir lietuvių kalbomis. Atrodo, kad nesulaukusi rimtesnės finansinės paramos iš jau minėtų „litvinų“, didžiosios dalies išsikeltų uždavinių „Rūta“ taip ir neįgyvendino. Todėl pagrindinė draugijos narių veiklos kryptis liko įvairių referatų ruošimas ir jų viešas skaitymas, o po *Gabijos* rinkinio išleidimo, maždaug 1908 metų pradžioje, draugijos veikla beveik visai išblėso³⁶.

Taigi Herbačiauskui pilnavertės tautinės (nacionalinės) kultūros su-

kūrimas buvo pirmasis ir svarbiausias uždavinys siekiant valstybinės nepriklausomybės. Anot jo, jeigu tautinė kultūra formuojasi sintezės pagrindu, vadinasi, ir valstybingumo forma turi atitikti šį procesą. Lietuvai geriausiai tiktų tokia forma, kuri išlaikytų valstybinės tradicijos tęstinumą, o tai, žinoma, padėtų demokratėjančiai bajorijai, kaip tos tradicijos saugotojai, lengviau integruotis į tautinės kultūros procesą. Tai turbūt galėtume laikyti viena iš priežasčių, kodėl Herbačiauskas pasisakė už federacinę valstybės formą ir buvo prieš grynai tautinių valstybių idėją. Tačiau tuo pat metu Herbačiauskas sugebėjo suprasti, jog lietuvių tautinio judėjimo keliamos ne tik etnokultūrinio, bet ir etnopolitinio atskirumo nuo Lenkijos aspiracijos yra objektyviai neišvengiamos ir į jas būtina atsižvelgti. Antras motyvas, formavęs Herbačiausko valstybingumo sampratą, buvo sudėtinga geopolitinė Lietuvos padėtis. Jo nuomone, Lietuvai vienai pasiekti ir išlaikyti politinę nepriklausomybę būtų labai sunku dėl didžiųjų valstybių – Vokietijos ir Rusijos – ekspansionistinės politikos, kurios visiškai nesuinteresuotos Lietuvos valstybės savarankiškumu. Todėl eventualių Lietuvos sąjungininku siekiant nepriklausomybės galinti tapti tik Lenkija. Tuo pat metu primygtinai pabrėžė, jog ieškant susitarimų su ja pirmiausia reikia orientuotis į Lenkijos demokratinius sluoksnius. Galiausiai trečias motyvas, atsiradęs jau vėliau, buvo susijęs su Vilniaus krašto problemos praktinio ir politinio sprendimo galimybėmis. Herbačiausko nuomone, norint Lietuvai teigiamai, tai yra savo naudai, išspręsti šį klausimą, kompromisas ir ryšiai su Lenkija neišvengiami.

Turbūt daugelis, remdamiesi tokiomis Herbačiausko nuostatomis, lengvai padarytų išvadą, jog jis vienareikšmiškai pasisakė už Lietuvos ir Lenkijos sufederavimą. Beje, XX amžiaus pradžioje kai kuriuose Lietuvos (ypač bajorų) ir Lenkijos visuomenės sluoksniuose vadinamosios Jogailaičių unijos atnaujinimo ar galimos abiejų kraštų federacijos idėjos buvo pakankamai populiarios. Tačiau dažniausiai jos maskavo ekspansinį požiūrį į Lietuvą bei lietuvių tautinį judėjimą kaip į nesubrendusį savarankiškam politiniam gyvenimui.

³³ „Rūtos“ draugystės programa, *Varpas*, 1905, nr. 1–2, p. 22–23.

³⁴ J. A. Herbačiausko laiškas J. Basanavičiui, 1904, gruodžio 12, LLTIB, f. 2–903, lapai nenumuruoti.

³⁵ A. Varno laiškas P. Višinskiui, 1904, kovo 12, VUB, f. 1–E 51, l. 6.

³⁶ Jaunutis Vienuolis [J. A. Herbačiauskas], „Laiškas iš Krokuvos“, *Vilniaus Žinios*, 1908, vasario 20, nr. 42(880).

Herbačiausko Lietuvos valstybingumo vizija formavosi veikiamą tiek populiarių visoje Europoje federalizmo idėjų, tiek istorinės Abiejų Tautų Respublikos valstybingumo tradicijos. Tik šitai pripažįstant nereikėtų pamiršti, jog savo valstybingumo sampratą nuolat tobulindamas rašytojas sugebėjo išsaugoti demokratinį jos turinį. Demokratiškumą jis suvokė ne kaip vienos „liaudies“ kultūrinį ir politinį viešpatavimą likusiai visuomenės daliai, bet, priešingai, kaip skirtingų socialinių ir kultūrinių interesų derinimo būdą, pagrįstą taip pat ir „istorine tradicija“³⁷. Jau 1905 metais Herbačiauskas rašė, kad Jogailaičių unijos idėjos atmesti negalima dėl dviejų priežasčių: pirma, esant tokiai valstybingumo formai į ją lengviau būtų integruotis istorinei Lietuvos bajorijai, kuriai lietuviškumas neatsiejamas nuo lenkiškumo. Antra, taip būtų galima geriau apsiginti nuo išorės priešų ir svetimų kultūrų įtakos. Tiesa, čia pat rašytojas pažymi, jog unija būtina modernizuoti „atsižvelgiant į laiko dvasią“, tai yra demokratizuoti, o tokia unija ar susitarimas turėtų būti pirmiausia grindžiami laisvanoriškumo principu. Tik tokiu atveju, anot Herbačiausko, tarp kraštų nusistovėtų „lygių ir globos santykiai“³⁸. Kaip šituos „lygybės“ ir „globos“ principus suderinti praktikoje, Herbačiauskas nenurodė. Tiesa, vėliau aiškindamas federacijos idėjos aktualumą apie kokią nors „globą“ nebeužsimindavo. Užtat jo federacijos sampratoje atsirado naujų elementų.

Štai 1907 metais rašytame straipsnyje vėl akcentuodamas išaugusią Vokietijos bei rusiško panslavizmo pavojų lenkų bei lietuvių tautoms, Herbačiauskas sako, jog unija nebūtinai turinti būti ilgalaikė, bet gali turėti ir laikino kompromiso (susitarimo) formą³⁹. Svarbu, kad ji būtų visuotinė, liaudiška bei demokratinė. Ir vėlesnėje iškarinėje politinėje publicistikoje bei per viešas paskaitas, kurias taip mėgo, Herbačiauskas panašiais argumentais grindė federacijos reikalingumą, akcentuodamas arba išorės geopolitinį ir kultūrinį veiksnių, arba vidinį būtinumą prie lietuvių tautinio judėjimo pritraukti bajoriją, kad ji taptų „tikraisiais Lietuvos piliečiais“. Federacijos rėmai taip pat kartais būdavo išplečiami, šalia Lietuvos, Lenkijos į ją įtraukiant ir Ukrainą⁴⁰. Kaip tik apie šitokią trilypę federaciją Herbačiauskas užsiminė referate, perskaitytame 1909 metais Adomo Mickevičiaus liaudies universitete. Tiesa, šios paskaitos atpasakojimas *Vilniaus Žiniose* sukėlė rašytojo nepasitenkinimą ir jis skundėsi redakcijai: „Išties nesuprantu kokiam tikslui [...] patalpinot Studento koresp. (Nr.53) apie mano referatą. Korespondenciją stačiai

netikusią, mane asmeniškai užgaunančią [...] Nejaugi 'persitikrinte' būk aš esmi 'lenkomanas'? Nejaugi taip žemai Jūsų akyse nu-
puoliau?"⁴¹

Žinoma, tarptautinės politikos konjunkūra iki Pirmojo pasaulinio karo neleido tikėtis, jog vienokios ar kitokios formos federacija, organizuota laisvanoriškumo ir prievartos nevartojimo principais, galėtų būti greitai realizuota praktiškai. Turbūt todėl ir Herbačiausko samprotavimuose tiek nenuoseklumo ir neaiškumų, nieko nekalbama ir apie vidinę federacijos struktūrą. Pirmasis pasaulinis karas, didžiųjų imperijų – Austrijos-Vengrijos, Rusijos – irimas ir galiausiai nuo jų atskylančių tautų pastangos kurti arba atkurti nepriklausomas valstybes, suformavo visiškai naują geopolitinę situaciją. Naujai besikuriančių nepriklausomų valstybių santykiai tapo svarbia praktinės politikos problema. Tokiomis aplinkybėmis išaugo dėmesys ir įvairiems federaciniams projektams, jie įgavo konkretesnę turinį.

Kada tiksliai Herbačiauskas atvyko į lenkų užimtą Vilnių, nėra visiškai aišku. Nežinia, ar jis atsidūrė Viniuje iki 1919 metų rugpjūčio pabaigos, tai yra iki POW (Polska Organizacja Wojskowa) akcijos Kaune, ar jau po jos. Anot jau minėto istoriko Łossowskio, šiai kelionei jį užangažavęs Leonas Wasilewski. Jis taip pat užsakęs rašytojui paruošti propagandinę brošiūrėlę ir bandęs panaudoti Herbačiauską kontaktams su lietuvių politiniais veikėjais užmegzti (žr. P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa, 1966, s. 156–157). Turbūt ne taip svarbu, kas įtraukė rašytoją į „didžiąją politiką“ – ar Piłsudskiui artimas Wasilewski, o galbūt ir pats Piłsudskis (apie jo ir Herbačiausko tarpusavio ryšius Krokuvėje užsimena rašytoją neblogai pažinojęs Mykolas Biržiška⁴²). Čia pat vertėtų pridurti, jog rašytojo požiūris į Piłsudskį, asmenį ir jo politinę veiklą, nebuvo visuomet vienodas: pritarimas ir netgi susižavė-

³⁷ J. A. Herbaczewski, *Głos bolu*, s. 100.

³⁸ J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy...*, s. 19.

³⁹ J. A. Herbaczewski, „W kwestii sporu polsko-litewskiego“, *Kurjer Litewski*, 1907, 17(30) lip., nr. 755.

⁴⁰ Studentas [R. Rasikas], „Referatas apie Lietuvą“, *Vilniaus Žinios*, 1909, gruodžio 5(18), nr. 53.

⁴¹ J. A. Herbačiausko atvirlaiškis *Vilniaus Žinioms* [1909–1910], LLTIB, f. 26–1025, lapai nenumeruoti.

⁴² M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės (Iš Vilniaus darbo atsiminimų)*, London, 1962, d. 2, p. 68.

jimas galėjo virsti nusivylimu ir pasipiktinimu⁴³. Svarbiau pažymėti, jog ryždamasis aktyviai politinei veiklai rašytojas tikėjosi pasinaudodamas palankia situacija pabandyti realizuoti jam svarbią federacijos idėją ir taip prisidėti prie Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo. Šiandien, žinodami Herbačiausko misijos Vilniuje bei Kaune rezultatus, galėtume teigti, jog vis dėlto rašytojas nesugebėjo tiksliai įvertinti susidariusios politinės padėties, pervertino ir savo galimybes tą padėti veikti.

Rašydamas apie motyvus, kodėl Wasilewskis pakvietė rašytoją į Vilnių, Łossowski užsiminė apie jo laišką Lenkijos ministrui pirminkui (1919, vasario 15, kitur vasario 14) Ignacui Paderewskui. Tai iš tikrųjų įdomus dokumentas, neblogai apibūdinantis tuometinę Herbačiausko federalizmo sampratą. Kritikuodamas lenkų endekų „aneksionistinę-imperialistinę“ politiką Lietuvos atžvilgiu kaip visiškai neperspektyvia⁴⁴, kartu rašytojas pasiūlė savo dviejų kraštų tarpusavio santykių raidos modelį. Herbačiausko nuomone, abu kraštai turėtų būti suinteresuoti federacijos (kartais vietoj federacijos vartoto konfederacijos sąvoką) sudarymu. Juolab kad ji nereikštų vieno kurio nors nario dominavimo kitam, bet pirmiausia būtų suprantama kaip „jėgų bendradarbiavimas“ prieš galimą Vokietijos ir Rusijos sąjungą. Lietuvos ir Lenkijos susitarimas „angliškojo unionizmo“ dvasia galėtų būti panašus į Australijos ir Anglijos tarpusavio santykius⁴⁵, grindžiamus naudingumu tarpusavio bendradarbiavimu tiek politinėje, tiek ekonominėje srityse. Turbūt pokyčiai Anglijos dominijų sistemoje per Pirmąjį pasaulinį karą ir tuoj po jo, kada dominijos, įgydamos vis didesnę savivaldą, vis dėlto išlaikė bendriausius politinius bei ekonominius ryšius su buvusia metropolija, tuo tik paspartindamos savo integraciją į Vakarų civilizaciją, padarė įtakos ir Herbačiauskui. Esminė laisvanoriškos ir lygių federacijos (konfederacijos) sudarymo sąlyga turėjo tapti taikus Vilniaus klausimo išsprendimas, žinoma, Lietuvos naudai⁴⁶.

Matyt, tokių idėjų veikiamas ir atvyko į Lietuvą. Pabuvęs Vilniuje, Herbačiauskas kartu su Mykolu Biržiška 1919 metų rugsėjo 23 dieną išvyko į Kauną. Rugsėjo 25 dieną su Augustinu Janulaičiu bei Mykolu Biržiška Kauno teatre skaitė pranešimus, skirtus Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykių problematikai⁴⁷. Koks buvo Herbačiausko perskaityto referato turinys, nėra visiškai aišku. Tik kažin, ar jis labai skyrėsi nuo idėjų, išdėstytų tiek laiške Paderewskui, tiek istorinėje-politinėje publicistikoje, išspausdintoje Mykolo Biržiškos redaguotame laikraštyje *Głos Litwy* 1919 vasarą ir rudenį. Žinoma tik,

kad Kauno visuomenė labai priešiskai sutiko Herbačiausko pranešimą – prelegentas buvo nušvilptas. Sėkmingesni buvo kontaktai su lietuvių politikais. Vėliau, jau būdamas Lenkijoje, gerai įvertinęs lietuvių politikus, nes šie neatmetę susitarimo su Lenkija galimybės⁴⁸. Kaune Herbačiauskas konferavo su Sleževičiumi (aptarė kantoninės Lietuvos idėją), Smetona, kuris, anot rašytojo, gana gerai supratus bajorijos reikšmę Lietuvos ir Lenkijos santykiams⁴⁹. Taigi ir atsakomybė už galimą šių šalių kompromisą pirmiausia teko Lietuvos bajorijai, kuri, anot rašytojo, buvo susirūpinusi savo luominėmis privilegijomis, o ne kaip atlikti pilietines pareigas kraštui. Po susitikimų Kaune nuvyko į Varšuvą, kur su Mykolu Biržiška spalio 3 dieną buvo priimti Józefo Piłsudskio. Kiek vėliau Herbačiauskas susitiko su Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Lietuvos sekcijos vadovu M. Araszewskiu⁵⁰. Deja, nieko konkretesnio apie tuos pokalbius negalėtume pasakyti. Biržiška prisiminė per vizitą pas Piłsudskį Herbačiauską raginus keisti Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, esą ikišiolinė tik „stumianti lietuvius ieškoti sau kitų sąjungininkų“⁵¹. Berods tuo rašytojo misija Lietuvoje ir pasibaigė, taip ir nedavusi kokių nors konkretesnių praktinių-politinių rezultatų abiejų kraštų santykiams normalizuoti. Ir vargu ar galėjo juos duoti. Jeigu ji ir turėjo kam nors įtakos, tai tik pačiam Herbačiauskui, jo apsisprendimui sugrįžti į Lietuvą.

Net ir fragmentiška Herbačiausko federalizmo sampratos analizė rodo, jog jam federacija tai visų pirma demokratinis laisvanoriškas tautų ir kraštų susitarimas (todėl dažnai šalia federacijos kaip jos sinonimus vartojo kompromiso, susitarimo ar konfederacijos sąvokas). Žinoma, šitoks susitarimas nereiškę kokio nors vieno jos nario

⁴³ Plg.: T. Katelbach, „List ‘Mickiewiczowskiego litwina’ Józefa Albina Herbaczewskiego do Marszałka Piłsudskiego“, *Niepodległość*, 1976, t. 10, nr. 4, s. 136–137 ir J. A. Herbaczewski, O Wilno i nie tylko o Wilno, Wilno, 1922, s. 6–7.

⁴⁴ J. A. Herbaczewski, *O Wilno i nie tylko o Wilno*, Wilno, 1922, s. 6–7.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 5.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 9.

⁴⁷ [?], „Lietuvių ir lenkų santykių istorija“, *Lietuva*, 1919, spalio 11, nr. 225.

⁴⁸ J. A. Herbaczewski, *Litwa i Polska...*, s. 12.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 17, 19–20.

⁵⁰ P. Łossowski, *Stosunki polsko litewskie...*, s. 159.

⁵¹ M. Biržiška, *Dėl mūsų sostinės*, p. 68. Apie tą patį žr. Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto posėdžio protokolas (juodraštis), 1919, rugsėjo 7 (turėtų būti spalio 7), LMAB, f. 105–603, l. 22.

etnokultūrinių bei etnopolitinių interesų ignoravimo, o priešingai, buvo suprantamas tik kaip šių interesų derinimo priemonė. Prievartos pavartojimą eventualios federacijos sukūrimui atmetė iš principo, todėl ir generolo Lucjano Żeligowskio akciją įvertino kaip „brutalią prievartą“ bei smūgį federalizmo idėjai⁵².

„NIEKAM NEPASIDUODANTIS VIENIŠUMAS“*

Turbūt vienas mįslingiausių Herbačiausko gyvenimo įvykių, sukėlusių daug prieštarūnų vertinimų, buvo jo išvykimas iš Lietuvos ir emigracija į Lenkiją 1933 metais. Kodėl rašytoją ištiko, jo paties žodžiais tariant, ši „baisi tragedija“? Kodėl didžiąjai daliai amžininkų jis, nepaisant nuveikto darbo bei pareiškimų apie savo lietuviškumą, vis dėlto liko, anot Mečislovo Davainio-Silvestraičio, „falšyvu“, taigi blogu lietuviu? Šis Herbačiausko gyvenimo įvykis galėtų būti visiškai nebloga iliustracija teiginiui, jog ne tik istorinės Lietuvos bajorijai, bet ir žmonėms, paveiktiems elitinės-bajoriškos kultūros vertybių, modernios tautos formavimasis buvo kupinas vidinės įtampos ir konfliktų su naujai besiformuojančia tautine-kultūrine bendruomene. Straipsnio pabaigoje nebekomentuosime pretekstų, galėjusių paskatinti rašytoją emigracijai, jų buvo pakankamai, bet pabandytume apibūdinti tas sąlygas ir aplinkybes, kurios iki minimumo sumažino Herbačiausko galimybes integruotis į visuomeninį, kultūrinį bei politinį nepriklausomos Lietuvos Respublikos gyvenimą.

Pirmiausia dėl to „kalta“ rašytojui būdinga dviguba tautinės savidentifikacijos (savimonės) forma. Siekimas savo galvosenoje išsaugoti ir suderinti etninį lietuviškumą su lenkiškumu, tai yra tradicinės bajoriškos kultūros elementais, modernioje tautinėje visuomenėje galėjo atrodyti jei ne pavojingas, tai bent keistas. Joje į dvigubą tautinį tapatumą nebuvo žiūrima kaip į vertingą savaime, nes dominavo įsitikinimas, kad tokia tautinio tapatumo forma yra laikinas reiškinys (nesusipratimas), anksčiau ar vėliau turėsiantis virsti „grynuoju“ tautiškumu. Priešingai, Herbačiauskas manė, jog kultūrinis-tautinis dvilypumas tai viena iš prielaidų modernios tautinės (nacionalinės) kultūros susiformavimui. Šį tikslą pasiekti galima tik įtraukiant į lietuvių tautinį judėjimą Lietuvos bajorus.

Herbačiausko propaguojama federacinė Lietuvos valstybingumo koncepcija, bent jau iš dalies, taip pat buvo susijusi su kultūrinio ir tautinio rašytojo dvilypumu. Svarbu tik pažymėti, jog demokratiškais

principais sukurtą Lietuvos-Lenkijos federaciją manė esant pranašesnę už tautinę valstybę. Žinoma, Herbačiausko valstybingumo samprata didžiosios dalies ne tik Lietuvos politikų, bet ir visuomenės galėjo būti suvokta tik kaip kėsinimasis į pačią nepriklausomybės idėją. Tokia tautinės kultūros bei federacinio valstybingumo samprata, o svarbiausia aktyvus, viešas tokių idėjų propagavimas bei bandymai jas realizuoti, mūsų nuomone, tapo vienu iš rašytojo ir lietuvių visuomenės įtampos šaltinių. Rašytojo laikysena darėsi vis mažiau priimtina ir galėjo sukelti tik įtarimą. Atrodo, kad ir pats Herbačiauskas visiškai neblogai suprato savo padėtį. 1928 metais grįžęs iš Varšuvos, laiške gudų kultūros veikėjui Vladislovui Toločkai konstatavo, jog „lenkams ir lietuviams atrodoš 'keistuolių'. Tokių kaip aš tarpininkų nebereikia [...]“⁵³.

Kita konfliktų priežastis glūdėjo, Vytauto Kavolio žodžiais tariant, Herbačiausko, kaip „labiau nepriklausomo žmogaus“, galvosenoje bei laikysenoje visuomenės atžvilgiu. Anot Kavolio, tokio tipo asmenybėms pirmiausia būdingas svetimumas visokioms politinėms-ideologinėms sistemoms bei bandymai savo nepriklausomybę įkūnyti veikloje, kūryboje. Įvairiuose Herbačiausko tekstuose apstu konstatavimų, panašių į šiuos: „mano būdas neapkenčia nei jokių partijų, stačiai nei jokių“ arba „buvau ir būsiu neprigulmingu rašytoju“. Dar jaunystėje politinio angažavimo rašytojas išvengė formuluodamas „Rūtos“ programą, kuri pirmiausia turėjo tapti kultūrine draugija ir vengti bet kokio politizavimosi. Žinia, šitokia Herbačiausko laikysena daugeliui kėlė nepasitenkinimą. „Pirmaeiviai taip pat manimi nepasitiki, kaip ir atžagareiviai“, – konstatavo rašytojas 1909 metais. Nenoras savęs varžyti partiniais ir ideologiniais išipareigojimais buvo tiesiogiai susijęs su individualizmo plėtojimu. Tai apėmė tiek asmenybės, pirmiausia kūrybinės, individualumo apsaugą („Nesivaržyti dogmatai! Gyventi gaivališkai...“), tiek bendruomeninio-tautinio savitumo puoselėjimą.

Šis XX amžiaus pradžioje Herbačiausko buvo suprantamas kaip misija išvaduoti lietuvių tautą ir kraštą iš bizantiškos (rusiškos) kultūros įtakos, kuri naikina tiek asmens, tiek tautinį individualumą.

⁵² Žr. J. A. Herbačiausko laiškas M. Zdziechowskiui, 1920, spalio 27 ir lapkričio 1, J. A. Herbaczewski, *O Wilno i nie tyłko o Wilno*, s. 32–35.

* Iš: V. Kavolis, „Nepriklausomas žmogus lietuvių istorijoje“, *Metmenys*, 1985, t. 50, p. 26.

⁵³ J. A. Herbačiausko laiškas V. Toločkai [1928], LLTIB, f. 22–982, lapai nenumeruoti.

Štai kaip rusiškos kultūros pavojų anuometinei lietuvių visuomenei formulavo laiške Juozui Tumui-Vaižgantui: „Mūsų 'pirmeiviška' visokių indiferentizmų pakraipoje išauklėta inteligentija man matos to nejučia [...] Man matos, kad mūsų inteligentija neturi romanų kultūros pajautimo, nes atmetė tos kultūros pamatus, net per labai ignoruodami katalikystės įtakmę, o ypač jos pavojingumą rusų tautai. Jie rasit formališkai svarsto lietuviškumą, bijodami suprasti kame to lietuviškumo branduolys [...] Už tat jiems vistiek pat ar juos lavins bizantėnų kultūra ar lotynų [...] Čia yra dvasiško ištautėjimo punktas [...]“⁵⁴. Panašiai ir 1932 metais, švęsdamas savo literatūrinio darbo dvidešimt penkerių metų jubiliejų, rašytojas nurodė, jog pagrindinis jo rūpestis – kova su „Lietuvos rusifikavimusi“. Tiesa, paprastai Herbačiauskas kritikuotas buvo ne už tautinio savitumo propagavimą, bet už gana garsiai deklaruotus kūrybinės asmenybės individualumo ir jos laisvės principus: „Žinote, kad esu karštas romantikas, gindamas idėją, o ypač gindamas artisto žodžio ir sąžinės laisvę“⁵⁵. Būdingas buvo rašytojui ir supratimas, jog savo idėjas būtina ginti („teisus tik tas, kas už teisybę galvą guldo“).

Kada kovojama buvo už nelabai arba visiškai nepopuliaras, pavojingas idėjas, sąlygos visuomenės ir asmenybės įtampai atsirasti buvo ypač palankios. Herbačiauskas pasirinko kupiną konfliktų ir įtampos gyvenimo būdą. Tai tik liudija, kad Mykolas Römeris buvo visiškai teisus, pavadinęs rašytoją žmogumi, „atkakliai išlaikančiu tikėjimą idealu“, labiau vertinančiu asmeninę nepriklausomybę ir tiesą nei aplinkinių meilę ir gerbūvį. Kita vertus, toks idėjinis nuoseklumas – „idealizmas“ – darė jį svetimą ir nelabai reikalingą žmonėms, tarp kurių gyveno. Tuomet ir liko emigracija bei „niekam nepasiduodantis vienišumas“.

1993, rugsėjis

⁵⁴ J. A. Herbačiausko laiškas J. Tumui-Vaižgantui [1909–1911], LLTIB, f. 1–4180, lapai nenumuruoti.

⁵⁵ J. A. Herbačiausko laiškas laikraščio *Czas* redakcijai, l. 6.